

УДК 930.2:27-1(477)“1559/1599”
DOI: 10.18523/2617-3417.2024.7.102-110

Стафійчук М. В.

ОБРАЗ І ЗА ОБРАЗОМ: ПОБОЖНІСТЬ КНЯЗЯ СТАНІСЛАВА РАДЗИВИЛА (1559–1599) В ІСТОРІОГРАФІЇ ТА РЕЛІГІЙНИХ ПРАКТИКАХ

У фокусі статті перебуває формування образу побожності першого олицького ордината князя Станіслава Радзивила (1559–1599). Зокрема, здійснено спробу простежити етапи формування образу побожного князя-католика та притаманних йому рис на базі гербівників та іншої геральдичної літератури ранньомодерного періоду, із залученням історіографії пізніших століть. Крім аналізу формування образу побожності олицького ордината у статті розглянуто відомості про релігійні практики та харитативну діяльність князя Радзивила. Перша спроба дослідження образу «Побожного» володаря Олики виявила певні невідповідності між трансльованим образом Станіслава Радзивила та його практичними утіленнями у діяльності князя як ордината і патрона, що відкрило нове коло питань, які потребують подальшого дослідження.

Ключові слова: Радзивили, Річ Посполита, Волинь, побожність, харитативна діяльність, ранньомодерний період.

Станіслав Радзивил на прізвисько «Побожний» (1559–1599) народився у сім'ї одного з чільних вельмож Великого князівства Литовського — віленського воєводи Миколая «Чорного» Радзивила (1515–1565). Майбутній власник Олики був молодшим із чотирьох синів магната. Станіслав, на відміну від свого батька, відзначився скромнішими кар'єрними здобутками — урядом великого маршалка литовського (1592–1595) і жмудського старости (1595–1599). Походячи із протестантської (кальвіністської) родини, князь навернувся на католицизм разом зі старшими братами (1574) і в подальшому відзначився харитативною діяльністю на підтримку Римської Церкви.

Хоча до Станіслава фамілія Радзивилів уже кілька поколінь володіла Оликою, саме він став першим олицьким ординатом¹. Сталося це 1586 року, коли сини Миколая «Чорного», розділивши спадщину батька, утворили три ординації

(або майорати) із центрами у Несвіжі, Клецьку і Олиці.

У історіографічному доробку ранньомодерного періоду князя переважно зображають як вірного католика, однак деякі автори пізнішого часу змальовують першого олицького ордината як фанатичного послідовника «римської віри». У цьому контексті його прізвисько «Побожний» набуває досить негативних конотацій.

Як ми вже згадували, Радзивил не будував військової кар'єри і не відзначився особливими досягненнями у політичній сфері. Єдиною широківідомою публічною акцією є його активне залучення до дискусій довкола Берестейської унії та підтримка злуки Київської православної митрополії з Римо-католицькою церквою. Відповідно, у сучасній історіографії звертаються саме до релігійного аспекту публічної діяльності Станіслава².

¹ Ординація, або майорат — це специфічний тип землеволодіння, який утворювали з метою запобігти подрібненню спадщини. За умовами фундаційного акта, майорат мали передавати у спадок лише по чоловічій лінії. Якщо один із Радзивилів не мав нащадків чоловічої статі, всі маєтності мали перейти у власність братам або племінникам ордината. Див.: AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dz. XI, nr 354, sygn. 66, s. 377.

² Див.: М. Довбищенко, *Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI — перша половина XVII ст.)* (Київ: ПП Сергійчук М. І., 2008); Його ж, «Забуті імена української історії: Князь Станіслав Радзивілл “Побожний” у подіях релігійного життя Волині другої половини XVI ст.», в *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України. Матеріали XVIII Волин. наук.-практ. істор.-краєзн. конф.* (Луцьк, 2006), 30–31; І. Ворончук, «Життєві пріоритети князя Станіслава Радзивілла», в *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України* (Луцьк, 2006), 31–36.

Перш ніж звернутися до процесу конструювання образу «Побожного» Станіслава Радзивіла, зауважимо, що прізвисько «Pius» не вживали в часи самого князя. Його використання не зафіксовано ані в особистій кореспонденції, ані в актових матеріалах, ані в панегіричній літературі³ — найпершу згадку прізвиська «Побожний» вдалося віднайти у виданні Марціна-Францішека Во́бе *Icones familiae ducalis Radivilianae ex originalibus in gazophylacio ordinationis ab antiquo servatis picturis desumptae* середини XVIII ст.⁴

Однак за життя першого олицького ордината звертали особливу увагу на його відданість Церкві й було сформовано певний набір характеристик і діянь, які визначали його побожний образ. Спробуємо реконструювати у хронологічній ретроспективі, у який же спосіб було сформовано образ князя Радзивіла як «Побожного», та розібратися із тим, наскільки такі інтерпретації були обґрунтованими.

Перші «релігійні ноти» майбутнього «історіографічного концерту» можна відшукати в гербівниках XVI–XVII ст. Загалом, ранньомодерні гербівники часто обмежуються геральдичними довідками щодо інсигнії шляхетних родин, не специфікуючи генеалогічну інформацію⁵. Винятком є праця Бартоша Папроцького «Герби польського рицарства», видана в Кракові у 1584 р. Її особливістю є те, що релігійну карту автор розігрує через протиставлення «еретика» Миколая «Чорного» його благочестивим дітям. Глава сімейства у Папроцького постає як «wielki obrońca i stróż Rzeczypospolitej, tylko że był sekty Kalwinowej»⁶, натомість здобутки синів в основному зосереджені довкола патрунування «правдивої віри».

Відомості про конкретних представників роду Радзивілів (зокрема про Станіслава) виривають далеко не в усіх авторів-сучасників, тож його поява у тексті Папроцького є особливо цінною. Молодшого княжича серед усіх братів єдиного названо «найкатолицхішим» («*catolicissimi*

mus»), що мало підкреслювати ступінь його побожності. Однак перелік аргументів-супутників на підтвердження такої характеристики — наприклад, фундації, підтримка костелів або паломництва — записано за його старшим братом Миколаєм-Криштофом Радзивілом. Спираючись на гербівник Папроцького, можна стверджувати, що образ Станіслава як відданого вірянину Римської церкви почав формуватися за його життя, причому ще до видимих результатів харитативної діяльності.

У XVII столітті натрапляємо на інформацію про жмудського старосту в працях Войцеха Віюка-Кояловича — професора Віленської академії, що був пов'язаний із домом Радзивілів. У трактаті *Fasti Radziviliani compendio continentes gesta Ducum Radziwil* (Вільно, 1653) автор лише побіжно згадує Станіслава як сина Миколая «Чорного». Натомість у раніше опублікованому гербівнику, так званому «Компендіумі» (Вільно, 1650), першому олицькому ординату присвячено розлогу статтю, в якій представлено родинне коло магната і його уряди. Втім, як і в багатьох інших роботах цього жанру, праця Віюка-Кояловича не позбавлена помилок. На початку тексту Станіслав названий князем «на Клецьку», а не «на Олиці»⁷, в переліку його дітей автор забув згадати доньку Ельжбету, закралася помилка і в рік смерті князя. Віюк-Коялович зазначив, що Радзивил помер під час подорожі до Лорето в 1559 р.⁸ Насправді ця подія сталася в 1599 р. Цілковито можливо, що помилки припустився не автор гербівника, а типограф, однак цікаво інше: інформація про мандрівку до італійського міста, що було важливим центром паломництва, в роботі ніяк не коментується⁹. На відміну від Б. Папроцького, який дає характеристику своїм героям, В. Віюк-Коялович обмежується стислим біографічним нарисом, позбавленим маркерів.

Найпопулярнішим гербівником XVIII ст. був багатотомник єзуїта Каспера Несецького, який видавали у Львові упродовж 1728–1743 рр. Підхід автора до викладення інформації про Станіслава Радзивіла поєднує в собі біографічний і підкреслено релігійний аспекти. У тексті

³ Наприклад, в епітафії князя Станіслава прізвисько «Побожний» не фігурує. Szymon Starowolski, *Monumenta Sarmatarum, viam universae carnis ingressorum* (Cracoviae: in Officina Viduae et Haeredum Francisci Caesarij, 1655), 234–235.

⁴ M. F. Wobe, *Icones familiae ducalis Radivilianae ex originalibus in gazophylacio ordinationis ab antiquo servatis picturis desumptae* (Nesvisii, 1758), 83.

⁵ Наприклад, у найвідомішому гербівнику XVII ст. авторства Шимона Окольського специфікації членів родини Радзивілів немає. S. Okolski, *Orbis Polonus splendoribus coeli, triumphis mundi, pulchritudine animantium condecoratus, in quo antiqua Sarmatarum gentilita pervetusta nobilitatis insignia etc. specificantur et relucunt*, vol. 3 (Cracovia, 1643), 229.

⁶ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego na pięcioro ksiąg rozdzielone* (Kraków, 1584), 837.

⁷ Клецькою ординацією володів один зі старших братів Станіслава Ольбрахт Радзивил (1558–1592).

⁸ A. Wijuk Kojalowicz, *Herbarz Rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium o Klejnotach albo Herbach ktorych Familie Stanu Rycerskiego w Prowincjach Wielkiego Xięstwa Litewskiego Zazywaja* (Kraków, 1897), 202.

⁹ Ibid. Це є помилкою, яка повторюватиметься у пізніших джерелах. Цікаво, що місто, до якого, за Кояловичем, подорожував Радзивил, є натяком на тему побожності. Лорето, розташоване неподалік від Рима, було відоме як центр паломництва завдяки старовинному храму Basilica della Santa Casa, так званому Дому Богородиці.

є кілька цікавих деталей. Наприклад, у переліку титулів Радзивила зазначений уряд надвірного литовського маршалка, який князь нібито обіймав з 1587 р. Незрозуміло, з якого джерела автор гербівника запозичив таку інформацію. Можливо, він сплутав кар'єрні шляхи Станіслава і його старшого брата Ольбрахта, який таки був надвірним маршалком, але отримав привілей на цей уряд 1579 р.¹⁰

Окрім подання короткої інформації про шлюб і родину Станіслава¹¹, Несецький звертає увагу на його земельні володіння, історію створення радзивилівських ординацій та умови їх функціонування. Спеціальний акцент Несецький робить на відданості князя Речі Посполитій: «...ojszyźnie też pokazał, jak mu była miła, kiedy pułk cały jazdy, z swojej szkatuły, Stefanowi królowi sprowadził»¹². Зауважимо, що це єдина віднайдена у гербівниках апеляція до військової діяльності Радзивила. Хоча автор не вказує року події, зрозуміло, що йдеться про участь аристократа у Московській кампанії Стефана Баторія 1580–1581 рр.

Описуючи визначні діяння жмудського старости, Несецький передбачувано акцентує увагу на релігійному аспекті. Автор гербівника стверджує, що перший олицький ординат «zarliwości swojej o wiarę katolickiej i pobożności znaki dał oczywiste»¹³. Твердження супроводжується переліком благочестивих подвигів князя, який згодом вирине у працях наступників Несецького. У цьому списку — вигнання зі своїх маєтностей кальвіністів, побудова і матеріальна підтримка мережі костелів, належне виховання нащадків, надання вибору «зараженій схизмою Руській церкві» (або забиратися з його володінь, або пристати до святої єдності з Римською Церквою), що сприяло поширенню унійних парафій в Олиці¹⁴.

Фундаційну діяльність Радзивила розглянемо далі докладніше, однак одразу зазначимо, що осадження Олики костелами — тема контроверсійна. По-перше, католицькі осередки існували тут і до порядкування князя; по-друге, харитативна діяльність Станіслава не обмежувалася «римською» парафією і поширювалася також на православних, які проживали на території ординації.

¹⁰ H. Lulewicz, “Radziwiłł Albrycht,” *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30 (Wrocław, 1987), 135.

¹¹ На відміну від Кояловича, Несецький подає коректну інформацію про усіх дітей Станіслава Радзивила.

¹² K. Niesiecki, *Korona polska przy złotej wolności starożytnemi rycerstwa polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego klejnotami ozdobiona*, t. 3 (Lwów: drukarnia Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1740), 825.

¹³ Ibid.

¹⁴ Це дуже своєрідна риторика, однак покликання на джерело походження цієї інформації у тексті Несецького немає.

До гербівника Несецького потрапило повідомлення про смерть Станіслава Радзивила в дорозі до Італії. Князь начебто помер, здійснюючи мандрівку до Рима на святкування «великого ювілею». Нагадаємо, що Коялович також згадує про нереалізований італійський вояж аристократа, однак місцем його призначення називає Лорето. Нині прийнято вважати, що жмудський староста почив під час подорожі до Німеччини на лікування¹⁵. Лорето, а тим більше Рим — відомі релігійні центри католицької Європи. Розповідь про останнє паломництво Радзивила до одного з них підкреслювала побожність аристократа.

Гербівник Каспера Несецького мав велику популярність і у XVIII, і протягом усього XIX ст. У 1830–1840-х його перевидали в Ляйпцігу з коментарями і доповненнями Яна-Непомучена Бобровича. Останній вказав на деякі помилки в родоводі й біографіях окремих Радзивилів, однак цілком оминув фрагмент тексту, присвячений жмудському старості. Інформація про нього в обох виданнях гербівника є ідентичною¹⁶.

Автор іншого популярного гербівника XVIII ст. чернець-францисканець Флоріан Ярошевич орієнтувався на працю Каспера Несецького. Розповідаючи про побожність князя, вигнання кальвіністів з Олики, фундацію католицьких костелів і підтримку унії, він дослівно запозичує цілі фрагменти з твору іменитішого попередника. Сюди ж додається опис релігійних практик за участю князя («пілігримки», відвідування мес тощо). Ярошевич наголошує на тому, що Радзивил «przydał sobie sławy, która i w wieczności nie ginie, z osobliwej pobożności chrześcijańskiej»¹⁷. Світські сторони діяльності аристократа автора не цікавлять. Зокрема, на відміну від Несецького, він не вводить до свого тексту сюжет про поділ володінь між Радзивилами, утворення ординацій і одруження Станіслава. Пишучи про урядницьке досє князя, автор обмежується згадкою його маршалківства і забуває про старостування на Жмуді (яке є вагомим кар'єрним здобутком).

У сюжеті про відданість Радзивила Католицькій церкві Флоріан Ярошевич наслідує манеру викладу Бартоша Папроцького. Побожний

¹⁵ H. Lulewicz, “Radziwiłł Stanisław”, *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30 (Wrocław, 1987), 365.

¹⁶ K. Niesiecki, *Herbarz Polski powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. 8 (Lipsk, 1841), 61–62.

¹⁷ F. Jaroszewicz, *Matka świętych Polska albo Żywoty świętych, błogosławionych, wielebnych, świętobliwych, pobożnych Polaków y Polek* (Kraków, 1767), 130.

«римлянин» Станіслав представлений у нього на контрасті з батьком кальвіністом Миколаєм «Чорним». Автор не приховує недоброчливого ставлення до протестантів, стверджуючи, що жмудський староста «choć od ojca napił się heretyckiego jadu, jednak za łaską Ducha Świętego wyrzucił go z uszy swojej, i był katolikiem prawym»¹⁸. Значну частину допису чернець приділяє дослівно запозиченим у Несецького благочестивим діянням аристократа. Наприклад, натхненно цитує Несецького, описуючи, як щороку під час Великого посту Станіслав замикався в «ереміторіумі» (відлюдному монастирі) у своєму литовському маєтку Налібоках, розмірковуючи про побожні вчинки. Після великодньої меси князь «prosto się udawał do szpitala, tam ręką swoją ubogich karmił i odziewał; chorych przez domowego lekarza ratował»¹⁹.

Важко оцінити достовірність подібних пасажів, однак відомо, що в Налібоках містилися мисливські угіддя олицького ордината. Томаш Кемпа згадує про регулярні візити до цього маєтку Миколая-Криштофа «Сирітки» (старшого брата Станіслава), який був затятим ловцем і сам зазначав, що «najczęściej polował w puszczy nalibockiej, korzystając z gościny swego brata Stanisława»²⁰.

Одним із авторів-поширювачів образу Станіслава Радзивила як побожного католика був Микола Теодорович (1856–1917)²¹. У своїй праці «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» він закидає жмудському старості релігійний фанатизм, переслідування представників інших конфесій, активну фундаційну діяльність виключно на користь «римської релігії». Такий підхід до змалювання С. Радзивила легко зрозуміти, адже антагонізм між католицизмом і православ'ям, «польською» елітою та російською адміністрацією в західних губерніях Російської імперії мав відображення і в науковій, і в науково-популярній літературі. Хоча текст Миколи Теодоровича не містить покликань на літературу й джерела, у ньому безпомилково можна впізнати розлогі фрагменти з гербівника Каспера Несецького²².

¹⁸ Jaroszewicz, *Matka świętych Polska*, 130.

¹⁹ Ibid., 131.

²⁰ Т. Кемпа, *Mikolaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka* (Warszawa: Wydawnictwo naukowe "Semper", 2001), 202.

²¹ М. Теодорович не був фаховим істориком — краєзнавець-аматор, він викладав у Волинській духовній семінарії у Кременці. Див.: Енциклопедія історії України у 10 томах, т. 10 (Київ, 2013), 49.

²² Н. Теодорович, *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии*, т. 2 (Почаев, 1889), 971–982.

На противагу Теодоровичу назвемо польських авторів XIX–XX століть, серед наукового доробку яких натрапляємо на згадки про першого олицького ордината у дослідженнях історії Волині²³. Пов'язано це з політичною ситуацією в регіоні за часів Російської імперії. Під тематикою вивчення історії краю дослідники не лише отримували можливість досліджувати минуле Речі Посполитої, а й заявляли про давню політичну присутність «польського елементу» в регіоні.

Із окреслення образу князя Радзивила у сучасних дослідників варто згадати монографії та статті польських, українських і білоруських авторів, присвячені різним аспектам діяльності представників роду Радзивилів. Відомості про реальне походження і трансформацію уявлень щодо коріння дому аналізує Марцелій Антоневич. Юзеф Ясновський і Томаш Кемпа підготували розлогі біографи батька і старшого брата князя Станіслава. Підставові свідчення про самого великого литовського маршалка і жмудського старосту зібрані в статті Генрика Люлевича, написаній для багатотомного «Польського біографічного словника». Усі ці праці, хоч і в більш нейтральній манері, продовжують транслювати образ «Побожного» князя, закладений у літературі попередніх століть.

Щоби зрозуміти, що стало основою для формування образу Станіслава Радзивила як палкого католика, потрібно ще раз звернутися до його біографії і докладніше розглянути історію його взаємодії із Католицькою церквою. Як уже зазначалося, Станіслав народився у сім'ї кальвіністів. За свідченням Генрика Люлевича, троє молодших синів віленського воєводи Миколая «Чорного» повернулися до католицької віри у 1574 р., задовго після смерті батька. Враховуючи юний вік, навряд чи Станіслав приймав відповідальне рішення самостійно — вочевидь, за нього цей вибір зробив старший брат Миколай-Криштоф «Сирітка». За живого батька такий крок був неможливий. Крім політичних здобутків, віленський воєвода Миколай «Чорний» зажив слави одного з найпотужніших покровителів протестантизму у Великому князівстві Литовському та Польській Короні. Народжений католиком, він захопився «реформаційними ідеями» ще в 1540-ві, але конверсію здійснив лише

²³ Див.: J. Dunin-Karwicki, *Z zamglonej i niedawno mienionej przeszłości: Wołyńskie opowiadania historyczne*, т. 1 (Warszawa, 1901); T. J. Stecki, *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym ta archeologicznym*, т. 1 (Lwów: Zakład nar. im. Ossolińskich, 1864); Idem, *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym ta archeologicznym*, т. 2 (Lwów: Zakład nar. im. Ossolińskich, 1871); Idem, *Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki* (Kraków, 1888).

в 1552 р.²⁴ Як зазначає Томаш Кемпа, князь спочатку відносив себе до послідовників Мартіна Лютера і навіть видав лютеранський катехизис у спеціально фундованій берестейській друкарні (1553). Однак близько 1555 р. аристократ перейшов на кальвінізм²⁵. Чи не головною причиною цього рішення Юзеф Ясновський вважає «чисто німецький» характер лютеранства і те, що послідовниками цієї течії протестантизму були переважно міщани²⁶.

Уже будучи кальвіністом, Миколай Радзивил «Чорний» не лише вивчав теологічні праці Жана Кальвіна, а й безпосередньо листувався з ним, обговорюючи перспективи поширення конфесії у Великому князівстві Литовському. За спостереженням Юзефа Ясновського, ініціатором цих дистанційних контактів був сам французький проповідник і теолог. Про віленського воєводу йому розповів колишній професор Краківського університету Франциск Лісманін, який під впливом Кальвіна став протестантом і тривалий час проживав у Женеві²⁷.

Можна було б припустити, що прихильність дітей Миколая «Чорного» до католицизму породила конфесія матері, яка належала до Римської церкви від народження. Однак свого часу Ельжбета Шидловецька і сама на прохання чоловіка перейшла з католицизму на протестантизм²⁸. Відповідно, питання про те, що спонукало нащадків палкого прихильника кальвінізму, покликаних бути опікунами «євангеліків»²⁹, відмовитися від «віри батьків», залишається відкритим.

Першим із синів Миколая Радзивила «Чорного» здійснив конверсію його первісток — старший брат Станіслава Миколай-Криштоф. Сталося це ще 1566 р., майже одразу після смерті глави сімейства. Конверсія відбулася у Римі під час освітньої подорожі Миколая-Криштофа «Сирітки» країнами Західної Європи³⁰. Дослідники розходяться в думках щодо того, наскільки поширеними були відомості про це навернення. Г. Люлевіч вважає, що через імовірний осуд княжич прагнув зберегти його в таємниці від найближчого оточення, а надто від стрія Миколая «Рудого»³¹. Натомість Т. Кемпа переконаний, що хоч інформація про конверсію не поширювалася

активно серед шляхетського загалу, родина Радзивила, і насамперед його опікун, дізналися про подію одразу після повернення Миколая-Криштофа з освітньої мандрівки (1567)³².

Мотиви вчинку княжича достеменно не відомі. Теоретично на рішення про конверсію могла вплинути загроза втрати політичної ваги в державі, де всі вищі уряди мали посідати католики. Втім, відданість протестантизму не заважала іншим магнатам робити непогану кар'єру. Щоби в цьому переконатися, згадаймо постать Криштофа Радзивила «Перуна», який, будучи кальвіністом, мав найвищі уряди у Великому князівстві Литовському.

Із листування Миколая «Рудого» із Миколаєм-Криштофом «Сиріткою» випливає, що конверсія могла бути продиктована не так кар'єрними перспективами, як бажанням мати міцніше опертя в умовах нестабільної для синів Миколая «Чорного» ситуації після смерті батька. Як зазначає стрій у листах до «Сирітки», «nie na tym miejscu siedzisz i nie tymi kluczami wladasz, ktorými wladal ociec twój»³³, нагадуючи племіннику, що його становище не настільки потужне, як батькове. Томаш Кемпа також не підтримує тезу про конверсію з метою якоїсь меркантильної користі. Він пояснює навернення Миколая-Криштофа сукупністю особистісних симпатій. Єдине, що можна стверджувати напевне: «Сирітка» розпочав своїм учинком «хвилю повернення» литовської магнатерії до католицької віри³⁴.

Звертаємо увагу на важливу деталь: 1574 року на католицизм перейшла лише чоловіча частина князівської родини. Трьох старших доньок Миколая Радзивила «Чорного» було видано заміж за прихильників протестантизму, щоправда, різних течій. Ельжбета стала дружиною реформованого євангеліста, хмільницького старости і з 1569 р. подільського воєводи Миколая Мелецького (1566). У 1578 році вони обоє стали католиками. Друга сестра, Софія, вийшла заміж за лютеранина — поморського воєводу Ахация Чему (1570), третя, Анна, залишилася прибічницею кальвінізму після одруження з кам'янецьким підкоморієм Миколаєм Бучацьким (1570)³⁵. Лише наймолодша з доньок віленського воєводи Кристина, обраниця коронного підканцлера Яна Замойського (1577)³⁶, змінила кальвінізм на ка-

²⁴ J. Jasnowski, *Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565) Kancelarz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński* (Oświęcim: Napoleon V, 2014), 151.

²⁵ Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł*, 21.

²⁶ Jasnowski, *Mikołaj Czarny Radziwiłł*, 153.

²⁷ Ibid., 153.

²⁸ *Archiwum domu Radziwiłłów*, t. 8 (Kraków, 1885), 8.

²⁹ Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł*, 29.

³⁰ Ibid., 40.

³¹ H. Lulewicz, “Radziwiłł Mikołaj Krzysztof”, *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30 (Wrocław, 1987), 342.

³² Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł*, 46.

³³ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). Ф. 312, оп. 1, стр. 3, арк. 46.

³⁴ Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł*, 40.

³⁵ Wobe, *Icones familiae ducalis Radivilianae*, 68–70.

³⁶ Шлюб виявився нетривким, оскільки Кристина померла 1580 року. Wobe, *Icones familiae ducalis Radivilianae*, 71.

толицизм, та сталося це лише через два роки після одруження³⁷.

Те, що сестри Станіслава довгий час залишалися протестантками, можна було б пояснити порядком їхнього народження. Три старші доньки віленського воєводи досягли більш-менш свідомого віку ще за життя свого батька. Вони раніше здобули початкову освіту й мали кальвіністське виховання. В майбутньому це посприяло їхньому міцнішому зв'язку з вірою батьків. З іншого боку, за такою логікою найбільш палким її прихильником мав би стати Миколай-Криштоф, первісток Миколая «Чорного», який найдовше перебував під впливом отця. А втім, «Сирітка» здійснив конверсію майже одразу після смерті батька³⁸, причому на початках не спонукав до аналогічного вчинку молодших братів.

Те, що найменша з Радзивілівен вийшла за католика, було радше виявом остаточної зміни вектору політики родини: шлюби старших сестер було укладено до навернення усієї чоловічої частини сім'ї на католицизм. Кристина — єдина донька, яку видали заміж вже після 1574 р. Як зазначає Наталя Яковенко, шлюбну стратегію аристократії «визначали передовсім інтереси продуманої “фамільної політики”, спрямованої на зміцнення позицій роду в суспільстві та владних структурах шляхом підтримання родинних контактів між “людьми великими”»³⁹.

Хоч би якими були мотиви конверсії братів і сестер Станіслава Радзивіла, сам він залишався вірним католиком до кінця свого життя. У майбутньому всі сини віленського воєводи відзначалися активною підтримкою Римської церкви⁴⁰. Найбільших здобутків у цій сфері досяг Єжи — віленський (1581), а потім і краківський єпископ (1591), який у 1584 р. отримав кардинальського капелюха. Троє його братів, зокрема Станіслав, заохочували поширення «латинської віри» у своїх володіннях, фундували костели й підтримували чернечі ордени.

У випадку Станіслава «Побожного» саме харитативна діяльність в олицьких володіннях належить до найвідоміших проявів його публічної діяльності. Головна церковна фундація жмудського старости — костел Святої Трійці — подала в його родовому гнізді. Микола Теодорович зазначає, що хоча на її спорудження князь

«не пожалел средств», результату свого капіталовкладення він так і не побачив⁴¹. Утім, це повідомлення не відповідає дійсності, оскільки святиню насправді було зведено за життя фундатора, який наділив її правом користуватися двома волоками землі та надходженнями з підолицьких сіл⁴². Коли це сталося — достеменно не відомо, але є підстави вважати, що освячення храму відбулося задовго до смерті Радзивіла. У 1587 р. один зі слуг князя, Олександр Комар, уклав заповіт, у якому просив, аби його тіло поховали «в костеле римскомъ въ Олыце Светое Тройцы»⁴³. Щоби забезпечити святиню від можливих протестантських впливів у майбутньому, фундатор перед смертю розпорядився, щоби храмом у разі переходу маєтку до рук спадкоємців-некатоликів опікувалися луцькі римо-католицькі єпископи⁴⁴.

Крім двох загаданих католицьких осередків⁴⁵, Станіслав заклав у центральному місті своїх володінь ще одну католицьку святиню — костел Св. Хреста, фундаційний привілей на який було видано 1598 р.⁴⁶

Варто зауважити, що відданість католицькій церкві не змусила олицького ордината закривати осередки східного обряду у своїх володіннях. Одним із них був православний храм Св. Трійці, розташований у столиці Радзивілових латифундій. Хоча в історіографії цю церкву згадано лише в 1596 р.⁴⁷, у волинських поборах 1579⁴⁸ і 1583⁴⁹ рр. зафіксовано сплату податку олицьким «попом»⁵⁰. Враховуючи, що згадана святиня — єдиний відомий православний осередок у м. Олиці, можна припустити, що вона виступала

⁴¹ Теодорович, *Историко-статистическое описание*, 975.

⁴² Довбищенко, *Волинська шляхта у релігійних рухах*, 710.

⁴³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 25, оп. 1, спр. 37 арк. 19–20 зв. Принагідно зазначимо, що католицьку парафію у місті було створено, за деякими свідченнями, ще в 1460 р. з ініціативи Петра Монтигердовича. Храм, який він побудував, мав посвяту на честь святих апостолів Петра і Павла і проіснував у центрі ординації до початку XX ст.; див.: Довбищенко, *Волинська шляхта у релігійних рухах*, 792.

⁴⁴ E. Chowańska, “Testament Stanisława Radziwiłła, księcia na Olyce i Nieświeżu starosty generalnego żmudzkiego z 8 września 1598 roku, znajdujący się w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie”, *Białostockie teki historyczne* 12 (2012): 251.

⁴⁵ А. Заяць зазначає про існування лише одного храму в Олиці — костелу Св. Трійці, що не відповідає дійсності. Див.: А. Заяць, *Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття* (Львів, 2003), 120.

⁴⁶ Chowańska, “Testament Stanisława Radziwiłła”, 257.

⁴⁷ Довбищенко, *Волинська шляхта у релігійних рухах*, 710.

⁴⁸ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. ASK I – Rejestr podatkové. Z. 7, sygn. 31, 73–74.

⁴⁹ *Źródła dziejowe. T. 19: Ziemia ruskie. Wołyń i Podole*, wyd. A. Jabłonowski (Warszawa: Gebethner i Wolff, 1889), 108–109.

⁵⁰ Православні парафії, яких, на відміну від католицьких, обкладали податками, сплачували по 2 злоті польські від «попа».

³⁷ Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł*, 46.

³⁸ T. Kempa, “Urzednicy i klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki”, *Lituanio-Slavica Posnaniensia Studia Historica* 9 (2003): 200.

³⁹ Н. Яковенко, *Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII століть* (Київ, 2002), 39–40.

⁴⁰ Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł*, 143.

платником цього податку. Звідси доходимо висновку про існування храму вже у 1570-ті рр.

Поборові списки 1579 і 1583 рр. також фіксують «попів», тобто православні парафії, у кількох селах Олицької волості⁵¹, зокрема в найбільших поселеннях — Дідичах і Хорлупі (у другому з цих сіл згадано одного православного священника в 1579 р. і двох у 1583 р., тобто кількість парафій зростала). Відомо, що церква у Дідичах 1596 р. перейшла на унію (зг. 1596–1611)⁵². Із інших джерел дізнаємося, що східнохристиянські святині знаходилися і в інших селах волості: Дубищах (Монастир Св. Спаса, в унії зг. 1596–1633)⁵³, Водирадах (в унії зг. 1599–1637)⁵⁴, Романові (зг. 1603), Мошениці (зг. 1612–1630)⁵⁵, Яблонній (церква Св. Параскеви, в унії зг. 1620), та Жорнищах (зг. 1632)⁵⁶. При тому католицькі осередки в інших місцях, окрім Олики, не зустрічаємо. Це зайвий раз підтверджує, що серед волинських підданих Станіслава «Побожного» лєвова частка населення належала до східного обряду.

Відомості про релігійне життя у другому центрі князівських володінь — Радивиліві — надзвичайно обмежені. Знаємо тільки, що у ньому був розташований костел Св. Франциска⁵⁷. У заповіті жмудського старости було виділено 600 польських злотих на будівництво нового парафіяльного костелу в Радивиліві і ще 100 на утримання тутешнього плебана⁵⁸. Старт роботам був покладений 1598-го, а двері вірян храм відчинив у 1604 р. Із волинських поборів також відомо, що у центрі волості був ще й православний храм (зг. 1579 р.)⁵⁹.

Важливо наголосити на тому, що хоч побожність князя сприяла харитативній діяльності на користь католицьких святинь, проте це не означає, що він автоматично обмежував у правах іншівірців, як про це пише Микола Теодорович⁶⁰.

⁵¹ Олицька ординація князя складалася із Олицької та Радивилівської волостей, що лежали, відповідно, в Луцькому та Кременецькому повітах Волинського воєводства.

⁵² Довбищенко, *Волинська шляхта у релігійних рухах*, 672.

⁵³ Там само, 674.

⁵⁴ Там само, 664.

⁵⁵ Там само, 709.

⁵⁶ Там само, 680.

⁵⁷ Там само, 810.

⁵⁸ Chowańska, “Testament Stanisława Radziwiłła”, 258–259.

⁵⁹ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. ASK I – Rejestr podatkowe. Z. 7, sygn. 31, 134.

⁶⁰ Витворений протягом XVI–XVIII ст. образ «Побожного» князя Радзивіла перекочував до пізнішої літератури, однак використовувався вже інакше. У наукових працях XIX ст. згадано про харитативну діяльність Станіслава у загальних рисах і неемоційно. Наприклад, у J. Dunin-Karwicki, *Z zamglonej i niedawno mienionej przeszłości: Wołyńskie opowiadania historyczne*, t. 2 (Warszawa, 1901), 129; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. Bronisław Chlebowski, Filip Sulimierski, Władysław Walewski, t. 7 (Warszawa, 1886), 528.

Історик-аматор зазначав, що перший олицький ординат «был ученнейший муж своего времени и ревностный последователь папизма, выгнал из Олики всех кальвинистов, кои тут поселились и распространяли реформацию»⁶¹. Насправді ситуація була трохи складнішою.

У фундаційному привілеї на Олицький шпиталь Св. Хреста, датований 13 листопада 1593 р., Радзивил зазначає, що до богадільні належить «przyjmować zarówno katolików, jak i schizmatyków, a nawet pogan, byleby odznaczeni się pobożnym życiem»⁶². «Схизматиками» традиційно називали православних, яких було немало серед клієнти та підданих князя. «Поганями» зазвичай іменували представників інших релігій — юдеїв (яких теж вистачало серед мешканців олицької ординації) і мусульман (татарського люду). Що ж до незгаданих тут «сретиків», тобто протестантів, то князь дійсно заборонив поширення кальвінізму на території Олицької ординації. Однак закрити молитовні будинки не означає позбутися вірян. Насправді, серед слуг Радзивіла вистачало послідовників учення Жана Кальвіна. У своїй політичній діяльності князь активно взаємодіяв із ними. Як жмудський староста (1595–1599) він мав безпосередній вплив на призначення урядників Жмудського гродського суду, які здійснювали правосуддя в окресленому регіоні від імені свого патрона. За каденції Радзивіла двоє з трьох тутешніх урядників (суддя Миколай Кеншторт і писар Тимофій Кохан) були протестантами⁶³.

Очевидно, що в справі призначення урядників Станіслав «Побожний» керувався не конфесійними міркуваннями, а іншими мотивами (професійні здібності потенційних слуг, давність їхніх родинних зв'язків із домом Радзивилів тощо)⁶⁴. Цілком імовірно, що в «кадровій» політиці він наслідував приклад брата «Сирітки». Миколай-Криштоф, хоча й був одним із найактивніших діячів контрреформації, не бажав втрачати давніх клієнтів Радзивилівської фамілії, хоч би до якої конфесії вони належали⁶⁵. Інший приклад віротерпимості ілюструє дальший родич жмудського старости кальвініст Кри-

⁶¹ Теодорович, *Историко-статистическое описание*, 975.

⁶² Chowańska, “Testament Stanisława Radziwiłła”, 251.

⁶³ *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księstwo Żmudzkie (XV–XVIII wiek)*, pod redakcją Andrzeja Rachuby (Warszawa, 2015), 201, 224, 234.

⁶⁴ Щодо визначення конфесійної належності клієнти князя Радзивіла існує певна джерельна проблема, адже основним джерелом є заповіти, а вони фіксують конфесійну належність на момент їх укладання, тож інформації про ймовірні конверсії у них немає. Див.: Довбищенко, *Волинська шляхта у релігійних рухах*, 189, 206, 230, 527, 705, 323, 553.

⁶⁵ Kempa, “Urzednicy i klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła”, 206.

штоф Радзивил на прізвисько «Перун». У листі до свого кузена віленського єпископа Єжи він зазначає, що «w moich ścieplicach bierzańskich Jezuitowie lecza»⁶⁶, причому «курс оздоровлення» проходить під наглядом тамтешнього циркульника, який не має інших пацієнтів. Як бачимо, в стосунках із родичами, приятелями та слугами Радзивіли різних гілок і деномінацій не конче керувалися конфесійними пріоритетами. Враховуючи це, можна стверджувати, що хоча жмудський староста активно підтримував католицькі осередки у своїх володіннях, недоречно називати його напрочуд ревним «поборником папізму».

Ще одним важливим аспектом релігійної діяльності Станіслава Радзивіла була його підтримка Берестейської унії (1596). 14 вересня 1598 р. аристократ брав участь у луцькому депутатському сеймику, на якому частина присутніх, усупереч позиції більшості, зробила заяву на захист «святої єдності». Цей документ містив заклики сприяти злиттю «греческое религии наше с костеломъ римскимъ», і його підписали 40 шляхтичів-обивателів Волинського воєводства на чолі з князями Станіславом Радзивілом і Юрієм Чорторійським⁶⁷. Прикметно, що заява була першою і водночас останньою публічною акцією «Побожного» у справі підтримки церковної унії.

Уже зазначалося, що серед клієнтели князя Радзивіла були присутні послідовники східного обряду та протестанти, хоча виглядає, що вірян латинського обряду серед агентів князя було

найбільше. Можливо, така картина є відображенням стану збереженості джерел, оскільки обряд визначається за вцілілими заповідями шляхтичів.

Станіслав Радзивил, дійсно, відзначився харитативною діяльністю на користь Католицької церкви. Однак набір побожних учинків, який йому приписують, часто не відповідає дійсності. Свідомий вибір на користь «римської віри» не означав автоматичного переслідування вірян інших обрядів, а прокатолицька політика князя була зовсім не такою радикальною, як її змальовували деякі автори. Радзивил мусив враховувати регіональну специфіку того середовища, в якому він жив. Серед його підданих переважали християни східного обряду, а крім них в Олицькій ординації мешкали також представники інших релігій і конфесій.

Клієнтела Станіслава Радзивіла складалася зі шляхтичів як католицької, так і православної, і протестантської деномінацій. Для патрона і ордината релігійне питання не було визначальним у стосунках із ними. І для князя, і для решти членів родини Радзивілів релігійні симпатії не мали вирішального впливу на питання, що стосувалися їхньої кар'єри і управління маєткостями господарством.

Отже, можна стверджувати, що уявлення щодо «ярої католицької побожності» князя Станіслава є, по-перше, неоднозначним, а, по-друге, сконструйованим і свідомо чи несвідомо тиражованим у сучасній історіографії під впливом наукового доробку модерної доби, який, своєю чергою, дещо трансформуючи ключові ідеї, спирається на гербовники ранньомодерного періоду.

⁶⁶ ДАВО. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 39 зв.

⁶⁷ Довбищенко, *Волинська шляхта у релігійних рухах*, 244–245.

Bibliographic References

- Archiwum domu Radziwiłłów, “*Scriptores Rerum Polonicarum*”. Т. 8. Kraków, 1885.
- Chowańska, E. “Testament Stanisława Radziwiłła, księcia na Olyce i Nieświeżu starosty generalnego żmudzkiego z 8 września 1598 roku, znajdujący się w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie”. *Białostockie teki historyczne* 12 (2012): 247–264.
- Dovbyschenko, M. *Vołyńska shliakhta u relihiinykh rukhakh (kinets XVI – persha polovyna XVII st.)*. Kyiv: PP Serhiichuk M. I., 2008.
- — —. “Zabuti imena ukrainskoi istorii: Kniaz Stanislav Radzyvill “Pobozhnyi” u podiakh relihiinoho zhyttia Volyni druhoi polovyny XVI st.”. V *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Olyka i Radzyvilly v istorii Volyni ta Ukrainy. Materialy XVIII Volyn. nauk.-prakt. istor.-kraiezn. konf.* Lutsk, 2006.
- Dunin-Karwicki, J. *Z zamglonej i niedawno mienionej przeszłości: Wołyńskie opowiadania historyczne*. Т. 1. Warszawa, 1901.
- — —. *Z zamglonej i niedawno mienionej przeszłości: Wołyńskie opowiadania historyczne*. Т. 2. Warszawa, 1902.
- Jaroszewicz, F. *Matka świętych Polska albo Żywoty świętych, błogosławionych, wielebnych, świątobliwych, pobożnych Polaków u Polek*. Kraków, 1767.
- Jasnowski, J. *Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565) Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński*. Oświęcim: Napoleon V, 2014.
- Kempa, T. “Urzędnicy i klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki”. *Lituanio-Slavica Posnaniensia Studia Historica* 9 (2003): 195–221.
- — —. *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe “Semper”, 2001.
- Lulewicz, H. “Radziwiłł Albrycht”. V *Polski Słownik Biograficzny*, 135–140. Wrocław, 1987.
- — —. “Radziwiłł Mikołaj Krzysztof”. V *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 30, 342–349. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1987.
- — —. “Radziwiłł Stanisław”. V *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 30, 363–367. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1987.
- Niesiecki, K. *Herbarz Polski powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych*. Wyd. J. N. Bobrowicz. Т. 8. Lipsk, 1841.
- — —. *Korona polska przy złotej wolności starożytnemi rycerstwa polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego klejnotami*

- ozdobiona*. T. 3. Lwów: drukarnia Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1740.
- Okolski, S. *Orbis Polonus splendoribus coeli, triumphis mundi, pulchritudine animantium condecoratus, in quo antiqua Sarmatorum gentiliata pervetusta nobilitatis insignia etc. specificantur et relucet*. Vol. 3. Kraków, 1643.
- Paprocki, B. *Herby rycerstwa polskiego na pięćdziesięciu ksiąg rozdzielone*. Kraków, 1584.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 7. Red. Bronisław Chlebowski, Filip Sulimierski, Władysław Walewski. Warszawa, 1886.
- Starowski, Szymon. *Monumenta Sarmatarum, viam universae carnis ingressorum*. Cracoviae: in Officina Viduae et Haeredum Francisci Caesarij, 1655.
- Stecki, T. J. *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym*. T. 1. Lwów: Zakład nar. im. Ossolińskich, 1864.
- — —. *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym*. T. 2. Lwów: Zakład nar. im. Ossolińskich, 1871.
- — —. *Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki*. Kraków, 1888.
- Teodorovych, N. *Istoryko-statystyckoe opysanye tserkvei y prykhodov Volynskoi eparkhy*. T. 2. Pochaev, 1889.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księstwo Żmudzkie (XV–XVIII wiek)*. Pod redakcją Andrzeja Rachuby. Warszawa, 2015.
- Voronchuk, I. “Zhyttievi priorytety kniazia Stanislava Radzyvilly”. *V Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Olyka i Radzyvilly v istorii Volyni ta Ukrainy. Materialy XVIII Volyn. nauk.-prakt. istor.-kraiezn. konf.* Lutsk, 2006.
- Wijuk Kojalowicz, A. *Herbarz Rycerstwa W.X. Litewskiego tak zwany Compendium o Klejnotach albo Herbach, których Familie Stanu Rycerskiego w Prowincjach Wielkiego Xięstwa Litewskiego Zazywaja*. Kraków, 1897.
- Wobe, M. F. *Icones familiae ducalis Radivilianae ex originalibus in gazophylacio ordinationis ab antiquo servatis picturis desumptae*. Nesvisii, 1758.
- Yakovenko, N. *Paralelnyi svit: Doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini XVI–XVII stolit.* Kyiv: Krytyka, 2002.
- Zaiats, A. *Urbanizatsiyni protsesy na Volyni v XVI — pershii polovyni XVII stolittia*. Lviv, 2003.
- Źródła dziejowe*. T. 19. *Ziemia ruskie. Wołyń i Podole*. Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1889.

M. Stafichuk

IMAGE AND BEHIND THE IMAGE: THE PIETY OF PRINCE STANISŁAW RADZIWIŁŁ (1559–1599) IN HISTORIOGRAPHY AND RELIGIOUS PRACTICES

The article focuses on the formation of the image of piety of the first owner of Olyka majorat Prince Stanisław Radziwiłł (1559–1599). In particular, an attempt is made to trace the stages of formation of the image of a pious Catholic prince and its inherent features, based on the armorial and other heraldic literature of the early modern period, with the inclusion of historiography of later centuries. In addition to analysing the formation of the image of “Pius” owner of Olyka, the article examines information about the religious practices and charitable activities of Prince Radziwiłł. The first attempt to study the image of the ‘pious’ ruler of Olyka revealed certain inconsistencies between the broadcast image of Stanisław Radziwiłł and its practical embodiments in the prince’s activities as a majorat owner and patron, which opened a new range of issues that require further research.

Keywords: Radziwiłł family, Polish-Lithuanian Commonwealth, Volyn, piety, charitable activity, early modern period.

Матеріал надійшов 29.05.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)